

GLIMTAR FRÅN JÄRSBERG

AV BERNT STENBERG.

På den första sputnikens tid flyttade min fru Kerstin och jag som nygifta till byn Järsberg som ligger i södra delen av en vacker, skålförmad slätt. Kerstin var uppväxt i staden norr om slätten, medan jag levte största delen av min barndom och ungdom i Sörmland och trodde att jag skulle komma till ett landskap med djupa skogar och blånande höjder.

Vi bodde i småskollärrarinnestaden med kakelugn, kamin och utedass. Kerstin tjänstgjorde i byskolan. Jag var lärare i staden. Jag gick, cyklade eller körde moped över slätten till mitt arbete.

Nära stadsgränsen låg Kurlanda kvarn som nu är auktionskammare. Där ställde slättens folk förr i tiden sina kängor, träskor och stövlar och bytte till finskor innan de gick in till stadens torg- och marknadsdagar.

Två stenkast från vår bostad stod en runsten mitt i en åker. Jag tyckte den var oansenlig. I Sörmland finns det 370 runstenar och som skolpojke hade jag tillsammans med lärare och skolkamrater cyklat till många. Inte minst Sigurdsristningen på Ramsundsberget öster om Eskilstuna imponerade på oss barn.

Det skulle dröja decennier innan jag förstod att Järsbergs runsten inte bara är en av Sveriges märkligaste utan ett av Nordens främsta fornminnen över huvud taget.

Inte heller kände jag till att vägen över slätten – om än bara på en kort sträcka – följde en av vårt lands äldsta vägar – Letstigen.

Det var vid denna led ”Järsbergsmonumentet” uppfördes för 1 500 år sedan.

Bybornas påståenden att det alltid blåser motvind på Järsbergsslätten, liksom att man i kvällningen kan utläsa morgondagens väder genom att spana mot himlen i Märstavrån, insåg jag snart var sanna.

Under dessa år började byn avfolkas. Skolan sjöng på sista versen. Lanthandeln slog igen. I missionskapellet staplades bänkarna utmed väggarna i väntan på en ny väckelse. Utvårdshuset höll öppet bara på sommaren. I bäckkröken nedanför det lilla lusthuset började en bäver sitt nattarbete. Snart skulle landsvägen dras utanför byn.

Vi bodde tre år i Järsberg och flyttade därefter in till staden. Under alla år har jag återvänt ditut. Oftast går jag eller springer, med runstenen som utgångspunkt, en runda. Den går ned över bäcken och vidare mellan det privata flygfältet och Sörby gård. Jag vänder vid Sundby och tar samma väg tillbaka. Det blir fyra kilometer. Jag tröttnar aldrig.

Med mina skolklasser har jag ibland gjort cykelutflykter till Järsberg. Vid runstenen ritade eleverna

en skiss av stenen. Därefter tog vi oss till Bengtsson-Åsen strax öster om byn. Vi tittade på rävfällan i skogsbrynet. Den var större än en hundkoja. Ett år fick Karl-Hugo Andersson fem rävar i sin fälla.

Ett stycke in i skogen finns en fångstgrop som användes för mycket länge sedan. Vi gissade vilka djur som fångats där. På trädstammar hade jag fäst papper med frågor om djur och växter. Så följde vi Lötälven till den plats där bönder i trakten låtit uppföra en liten kraftstation. Det var under första världskriget. Det var inte mycket kvar av den. Ett år tog sig en mer än lovligt djärv elev upp på dammuren och balanserade över till andra sidan älven viftande med en levande huggorm.

Lantbrukaren Sten Pettersson i Backgården berättar att hans far Kalle som pojke tillsammans med en kamrat fick i uppdrag av elektricitetsföreningens ordförande att gå runt i gårdarna och inkassera avgiften för elen. Men pojkarna förmanades att först smyga fram och titta in genom fönstren.

– Om lamporna bara flämtar går ni därifrån. Det är förargligt att ta betalt om det inte lyser ordentligt, sa ordföranden. Det var ofta otillräckligt med vatten i älven.

Ett annat utflyktsmål i Järsbergstrakten var Sundby mosse. På den tiden stod ännu rivmaskinen kvar i randskogen. Där revs torven och packades i balar.

Dagen innan hade vi läst på i naturläran om hur en mosse bildas och vilka växter man kan finna där. Barnen spred sig i grupper ut över mossen, som då var nästan helt utan trädvegetation.

När grupperna återsamlades hade de funnit nästan alla: pors, skvatram, rosling, ljung, hjortron, tranbär och tuvdun. Den intressantaste växten var sileshår. Dess klubblika blad har körtelhår som avsöndrar ett klabbigt slem. Insekter luras dit och fastnar. Körtelhåren böjer sig över bytet och avsöndrar en ny vätska, som löser upp insektens mjuka delar. På så sätt får sileshåret näring.

– Du sa att vi inte skulle äta odon, sa en grabb vid en utflykt. Nu har jag ätit åtta stycken och jag har inte kräcks och inte har jag ont i huvudet. När vi på eftermiddagen kom tillbaka till skolan klistrade vi växterna på stora papper och satte upp på anslagsväggen.

Vid varje utflykt varnade jag eleverna för de gyttjiga höljorna och torvkanalerna. Det hände aldrig några tillbud utom den gången jag själv drullade i. I de uppsatser klassen skrev dagen efter: ”En dag på mossen”, var denna händelse höjdpunkten. En elev skrev: – Jan-Erik påstår att han ensam räddade Bernt från att drunkna, men jag hjälpte också till.

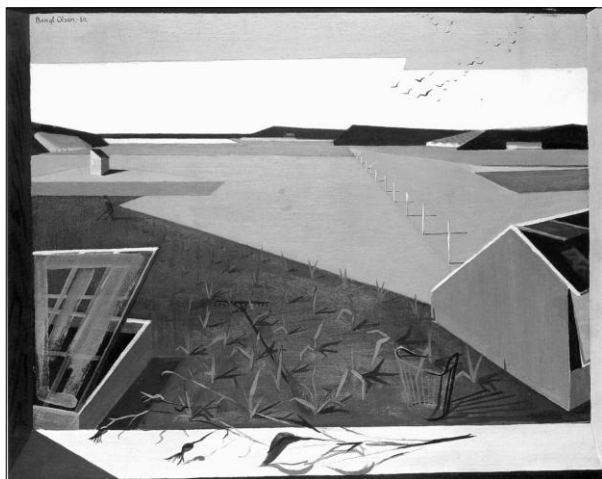
*

Det var en vårkväll i mars 1958. Jag var ute på Sundby mosse och sprang på isen i en av torvkanalerna. Isen var täckt av skarsnö. Enstaka, låga tallar. Mossplanet var i höjd med min midja. Månen sken genom diset. Plötsligt reste sig ett torn av vita björkstammar framför mig. Det var en älgdjur på sina höga ben. Förvillad av de låga tallarna och min egen litenhet gjorde synen ett överväldigande intryck på mig. Vi stod där länge. Till sist tog jag mig ur förtrollningen, vände och gick på tå därifrån. Skaren knarrade.

I minnet återvänder jag ofta till den trolska stämningen ute på den vidsträckta mossen. Vid sådana tillfällen inser man hur människor förr tyckte sig se jättar, troll och övernaturliga väsen.

*

Sundby, byn vid sundet. Gården som låg högst blev Sundbyberg. Hur länge sedan är det som Vätern sträckte sig mellan Sörby och Sundby? Någonstans har jag läst att omkring år 1200 gick stranden vid Dye. Detta och andra geologiska spörsmål om Järsbergsslätten ger mig lust till mer forskning om denna historiska plats. Kan "bäcken utan namn" som rinner mellan Sundby och Sörby vara en sista rest av sundet?

Motiv från Järsberg 1950.

Målning av Bengt Olson, som då var 20 år.

Jag blev sent bekant med Sven A Melin, som liksom sin far var bonde på Märsta gård. På nittioalet träffades vi ibland ute på slätten eller i dess omgivningar. Jag tog med filt, tv-kanna och bullpås. Vi satt en gång vid Sundbyberg, en annan gång på Dyåsens kulle, eller i slätten ned mot bäckkröken nära Märsta, där Svens far och han själv vattnade sina hästar efter arbetsdagens slut och, givetvis, en gång på kullen med runstenen.

Vi talade mest om gamla tider; om hur slätten förr var inramad av gårdsgårdar bundna med granvidjor, om alla öppna diken. Tillsammans frammanade vi ljud: gnissel från gårdspumpar, tuppars galande, bandhundars skall, knirket från vagnshjul, kornknarrens sträva läte och storspovens flöjtande.

Svens barndom var fylld av arbete av många slag. Jag var däremot bortskämd med fritid. Jag byggde kojor, flög med modellplan och lekte rymmare och

fasttagare. Jag fick följa med min far, predikanten, till hans utpostförsamlingar där jag hos hans församlingsmedlemmar fick rida, meta och leka med gårdens barn. Bland de gårdsgårdsstörar som stod lutade mot ladans vägg valde jag en och hoppade stav med.

När jag berättade detta för Sven sa han: – Jag hade aldrig tid med sådant. Jag fick tidigt hjälpa till med att skyffla gödsel, ta fram hö och vatten till djuren. Och jag högg ved i det oändliga. I trädgårdslanden kröp jag med värkande rygg och axlar.

När barnen från slätten kom in till skolan i staden blev de inte sällan mobbade och kallades bonn-ungar. På frukostrasterna satt de i korridoren och drack mjölk ur vichyvattensflaskor och åt smörgåsar. De fattigaste hade flott på brödet i stället för smör. Sven berättade om hur han och några kamrater en vår gjorde egna kulor av lera och målade med vattenfärger. Om det regnade färgade kulorna av sig och kletade ned händer och kläder. Då vankades det stryk!

Sven började skriva mycket tidigt. I små anteckningsböcker skrev han äventyrsberättelser som utspelade sig i skog och mark. Kamraterna fick läsa dem men det kostade fem öre. Trots hårt arbete i ungdomen började Sven skriva alltmer. En yngling i granngården berättade: – Hur sent jag än kom hem efter dans eller besök hos flickor lyste det i Svens vindsrum. Jag visste att han skrev till långt in på natten.

Under mer än sextio år skrev Sven böcker, noveller och artiklar. Ofta var det folklivsskildringar. De handlade om fattigt folk; statare, vildmarksfinnar. Om djur skrev Sven initierat. År 1980 fick Sven Kristinehamns kulturpris för "sin gärning att på ett för alla tillgängligt språk ha gjort sin hembygds historia känd".

Jag minns Sven med glädje.

Axplock

En bondson i Järsberg låg klarvaken natten efter ett lantbruksmöte i Mariestad. Han var entusiastisk trots att han visste att farsgubben inte skulle låta sig omvändas. – Han kommer alltid att plocka spillsäd för hand. (30-tal.)

*

År 1268 skrevs namnet Hyorssberg, 1545 Hiertzberg, i mitten av 1600-talet Gelsberg och Jeltzberg, på 1800-talet oftast Gersdberg och sedan endast Järsberg. Erik Fernow (1735–1791) har i "Beskrifning över Wermeland" framfört namnet Jarlsberg som det äldsta.

År 1700 begicks ett dråp på landsvägen vid Järsberg. På hemväg från Kristinehamn råkade bönder från Västergötland och Vike i slagsmål. En svårt skadad vikebo fördes till närmaste hus. Det var Sundby "soldatstuga". Där avled vikebon.

*

För att få åkerbruket att blomstra kom under frihetstiden ett påbud till allmogen att man måste röja bort sten och bygga stengårdsgårdar. 1745 begärde bönderna i Sörby, Järsberg, Karaby och några andra gårdar på slätten ett tingsbevis på att det "ej fanns sten" i deras åkrar. Beviset beviljades.

*

En gång i början av 1800-talet kom Esaias Tegnér till Järsbergs skjutsstation. I dagboken som måste föras för kontrollens skull skrev han att han måste vänta alldeles för länge på ny häst. Änkan som skötte stationen förklarade förgäves att det hade varit omöjligt att skaffa häst snabbare. Men vad vägde hennes ord mot Nationalskaldens? Hon dömdes av tingsrätten.

Under Nils Ferlins tid i Kristinehamn skrev han en gång en visa om hur han och en kamrat vandrade ut till Järsberg för att besöka två vackra systrar, men de var inte hemma.

*

Många runstenar har utsedda "faddrar" som ser till att allt är i sin ordning med runstenen och dess omgivning. Järsbergsstenens faddrar är Eva Högman Harwig och Hans Harwig, Karlstad. Eva kommer från Kristinehamn.

*

Johnny Snögren växte upp i Dye på 50-talet. "Dye är ett ruskigt köldhål", hette det. Familjen bytte termometer. Folk trodde inte att det kunde vara så kallt. Men den nya termometern visade ännu fler minusgrader. Johnny trivdes i Dye. Lötälvens vatten var då klart och fint. Man tvättade och badade i älven. Det fanns fler kräftor där än någon annanstans.

*

När vi bodde i Järsberg berättade plåtslagare Artur Björklund för mig om hur han en gång på 30-talet gick ned till Lötälven för att förtenna. Då fick han syn på två stora fiskar som snodde runt i en hölja. Artur hämtade en järnstång och slog ihjäl fiskarna. Det var laxar som vägde nio kilo var.

Ur Havamal

Oden frågar:

Vet du hur ristas må?

Vet du hur runor tydas?

Få runstenar har tilldragit sig större intresse från forskningens sida än Järsbergsrunstenen. Mer eller mindre utförligt har nästan alla runforskare, inte bara svenska, redogjort för sin uppfattning av den dunkla textens innebörd.

Ägaren till hemmanet Gardsberg, nämndemannen Carl Erson, påträffade i ett åkergräde denna runsten. Det var i november 1862. Den hade legat kullfallen och gömd i hundratals år. Den restes igen "några alnar från den plats där den hittats".

Man antog länge att stenen stod på en gravhög. Det var en av anledningarna till att det blev svårt att förstå textens innebörd.

Tydningen av texten har varierat och till en början framfördes de mest befängda förslag. Varför är texten så svårtydd? Runorna framträder ju tydligt. Men inskriften är oregelbundet disponerad och det beror delvis på att runristaren fick trångt om utrymme för sin text. Man vet inte heller säkert i vilken ordning raderna skall läsas.

I "Värmlands runskrifter" har professorn och förre riksantikvarien Sven B F Jansson, oftast kallad Run-Janne, skrivit trettiofem sidor om Järsbergs runsten. Det var också han som i en skrivelse till Riksantikvarieämbetet föreslog att området runt runstenen skulle grävas ut. Medel till denna arkeologiska undersökning ställdes till förfogande av en privat stiftelse. Den viktigaste anledningen till utgrävningen var att få klarhet i frågan om Järsbergsstenen stått på en grav.

Jag har ett par gånger ringt och talat med David Damell, avdelningsdirektör på Riksantikvarieämbetet och chef för undersökningsverksamheten. Damell är numera pensionär. Det var han som ledde utgrävningen av området runt Järsbergsstenen. Den ägde rum 1975. David Damell gav intressanta inblickar i sitt arbete. När det gällde grävningen av området runt Järsbergsstenen hade man inte funnit några tecken på att en gravläggning skulle ha ägt rum.

Jag bad honom om några personliga minnen och tankar från Järsberg.

– Platsen utstrålar stark mystik. Vid ytterst sällsynta tillfällen har jag tyckt mig känna pulsslagen från de människor som levde och arbetade för så länge sedan.

Jag har också talat med vår kanske mest kända runforskare under senare år, Helmer Gustavson på Riksantikvarieämbetets Runverk. Han har varit vid alla runstenar i landet – tre tusen. Helmer Gustavsons tankar från Järsberg:

– Det är en av våra mest gåtfulla runstenar. Jag tror Järsbergsmonumentet skapades av en ätt som ville säga: – Här är det vi som härskar. Inskriften är också intressant när det gäller svenska språkets utveckling och historia. Här talar en människa till oss från 500-talet.

När Carl Säve, professor i nordiska språk, tagit del av fyndet i Järsberg, skrev han till sin engelske vän George Stephens. Denne höll på med ett stort verk om nordiska runor. – Hurra! Hurra! – En alldeles splittrig ur-, ur-gammal Runsten har dykt upp ur jorden. Detta är något som är värt allra minst 500 000 pund!

Ett stort antal runologer har kommit med förslag till tolkning av runinskriften. Följande tolkning är godkänd av Riksantikvarieämbetet.

LJUV (?) HETER JAG. RAVN HETER
JAG. JAG ERIL SKRIVER RUNORNA.

En av anledningarna till den tidigare omnämnda utgrävningen var att försöka finna den försvunna delen av runstenen. Forskarna ville ha svar på flera frågor, bl.a. Hur många runor fanns på den saknade toppen? Hur stor var den?

När Run-Janne för första gången besökte familjen Ulla och Åke Frisk på Järsbergs gård, bad han att få låna ett spett. Han gav sig genast ned till åkern där runstenen står och började ivrigt spetta runt den. Åke Frisk betraktade honom roat.

– Häromkring finns det inte en sten som vi inte har vänt på, sa han. Och under alla år har många sökt efter den på olika håll i trakten.

Run-Janne besökte ofta de runstenar han var mest intresserad av. Till Järsberg kom han mycket gärna. Vid ett tillfälle förklarade han:

– Jag har forskat om runor i femtio år. Åke Frisk är den ende markägare som alltid varit positiv och hjälpt mig och andra runologer på bästa sätt.

För några år sedan körde en motorcykel ifatt mig när jag sprang min slinga i närheten av Sörby.

– Hoppa upp, Bernt, kommenderade en yngling. Jag kände igen honom som en lovande idrottslev jag haft. Jag lydde och det bar av söderut. Han körde in på en liten väg, som jag inte kände till.

Så stannade han utanför en röd stuga och slog av motorn.

– Vet du vad gumman som bor här har gömt i källaren?

– Ingen aning.

– Biten som fattas på runstenen.

Vi stod tysta en stund. Ingen tycktes vara hemma.

– Nu vet du det i alla fall.

Vi körde därifrån i hög fart.

Jag har själv genom alla år då och då letat i diken, husgrunder, under Järsbergsbron och på många andra ställen.

En gång när jag tog mig fram i Lötälvens ravin öster om runstenen, såg jag ute i en liten fors en stensamling, där en av stenarna tycktes stämma till form och storlek. Jag tog mig ut och släpade stenen till stranden. Run-Janne har bedömt toppstyckets mått till 20x30x10 centimeter.

Jag hade tumstock med mig och måtten skulle kunna stämma. Jag såg inga runor på stenen men det behövde inte betyda något. Flera forskare är tveksamma till om det finns några runor alls på den försvunna toppen.

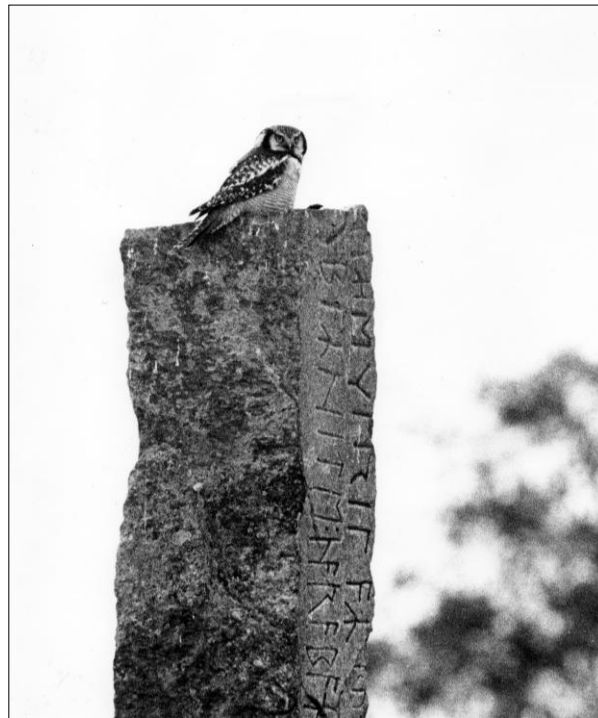
Jag kånkade på stenen över vägen och upp till runstenen på kullen. Jag försökte placera stenen uppe på runstenen men jag märkte snart att den var för stor.

Följande rader är skrivna av Run-Janne:

”Toppstycket är alltså förlorat. Endast en lycklig slump kan någon gång i framtiden bringa det i ljuset.”

Rune Hixén, en av mina vänner på Bohusläns museum är, bland annat, korpforskare och har skrivit många artiklar om fågelns förekomst i Väst-sverige.

När Rune för ett par år sedan var på genomresa i Värmland, gjorde han en avstickare till Kristinehamn och Järsberg. Han berättar: – Det var i mars, snölopp och halv storm. Jag ställde bilen vid vägkanten. Jag var finkläd och hade lågskor. När jag tog mig nedför branten, drattade jag på ändan och kanade ned mot ett dike. Med svårighet tog jag mig upp på andra sidan. Jag klafsade ut på en åker – till en låg, gräsbevuxen kulle.

Hökuggla på Järsbergsstenen.

Foto: Dan-Axel Hallbäck

Äntligen befann jag mig på en plats jag längtat till i tio år. Här stod Järsbergs runsten! Jag kramade stenen och följde med ett finger runorna i namnet HarabanaR = korp. Här nämns för första gången i Sverige en fågel i skrift.

Rune skickade sedan ett särtryck ur ett nummer av ”Vår fågelvärld”. Det var en historik över första-fynd av fåglar i Sverige. (Det gäller fåglar som finns belagda i skriftliga källor, inte subfossila fynd.)

Näst äldst är tordmulen som förekommer i en tysk krönika från år 811. Det är alltså omkring tre hundra år senare än ristningen på Järsbergsstenen.

Som nummer tre på den svenska listan kommer orren. Snorre Sturlasson nämner i Heimskringla att Olof Skötkonung år 1018 jagar orrar med hökar. Att höken inte kommer på delad tredjeplats beror på att man inte säkert vet vilken rovfågelart som avses.

När jag fick se Dan-Axel Hallbäck's fina fotografi av en hökuggla som sitter på Järsbergsstenen sökte jag upp den fågeln i förteckningen. Den har nummer 176. Det var Carl von Linné som namngav den år 1732. Upptäckten gjordes utanför Skellefteå. Linné var då på sin lappländska resa.

De arter – förutom hökugglan – som med säkerhet kan sägas ha upptäckts av Linné är skärfläcka och stenknäck.

Arkeologen Gert Magnusson, som skrivit boken ”Kristinehamn – den äldsta historien”, berättar att fornminnesinventeraren Jan Dunér 1987 hittade en förhistorisk blå och vit pärla i åkern i närheten av runstenen. Den hade förmodligen suttit på en kvin-nodräkt.

*

Stein Melin berättar att han som pojke hittade många musselskal i plogfårorna vid Märsta. De var stora som handflator. – Vad kan det ha varit för musslor? undrade han.

När man grävde grunden till huset Rosenhill, där Sessan och Kjell Norström bor, såg de lager av musselskal som påminde om blåmusslor.

Jag frågade en expert, som förklarade att det enbart var sötvattensmusslor. De stora, flata var dammusslor och de andra flodpärlmusslor.

När min far, predikanten och amatörmålaren, besökte oss i Järsberg första gången gav han sig ut med skissblock i fickan. Efter flera timmar kom han tillbaka entusiastisk över slätten och dess omgivning och utropade:

Här finns motiv för ett helt liv!

Mina motiv har blivit till dikter. Här följer ett urval:

Slätten

*Enstaka träd
hjälp till med
avståndsbedömningen.*

Höst

*Träden ute på slätten
får inte behålla sina gr
I den första höststorm
slungas de som en eld
bort mot skogsbrynet.*

Ström

*Vårflödet och vad som återstår
av böndernas kraftverk
det halvt raserade dammbygget
– och fundamentet till generatorn
lyckas även i år tända
kabbelekornas trewattslampor
nere i ravinen.*

Mossen

*Igenväxta stigar leder till mossen
där inga fynd har gjorts.
Några fallfärdiga torklador i randskogen.
Sedan kriget har ingen torv tagits upp.*

*Långt därute fladdrar en fjäril.
Det är en idrottsman.
Han samlar lätthet.*

*När dimmorna kokar i höljorna
stannar han och repar en handfull tranbär.
Muskeln styvna men det övade hjärtat
växlar hastigt takt
och slår lugnt och starkt.*

*Grå och gulbrun som vipans ägg
välver sig himlen.*

Senhöst

*Ljuset är mjukt och du
rör dig snabbt utan att svettas.
Nypon glöder och barkade stockar
tonar i brons.
Du ser långt åt alla håll.*

*Spröd is krasar.
Lyssna till mestågets glesa kvitter.
Blås i dina nariga händer
värmd novemberluft.*

*Sommarens stigar skyddas av löv.
Trädens knoppar är redan färdigbildade.*

Vinterståndare

Döda fruktställningar

*I kapslarna frön
som i februaris snöstorm
skall slungas ut
kana på skaren
och gro långt härifrån.*

*I kapslarna frön
som bidar sin tid.*

*En bild till tröst
i livets november.*

Disig marsdag

*De första tofsviporna
dyker och kastar som för att undvika
ljudlösa hagelskott.*

Halmeldarna

Septemberkvällen djupnade
i halmeldarnas sken.
– Förr tog man vara på allt,
uttrade slättbonden.

Vid handelsträdgården

I österländsk prakt
helt nära fågelskrämman
sju fasantuppar.

Kväll i mars

Nymånens spegling på slätten
– den sista snösträngen
i Märstavrån.

Hästar

Inga arbetshästar vattnas längre i bäckkröken
vid Karaby, men Marcussons travhästar kör sina
rundor. En slinga går genom havreåkern!
I stallet vid bron har nitton flickor var sin häst.
De rider över slätten och upp i skogen.
Där låg förr många torp med magra tegar.
I nåder fick torparen låna häst av slättbonden,
när denne var klar med vårbruket.
Det blev bråda dagar och nätter.